

Spis treści

Źródła map i figur	13
Wprowadzenie	19

CZĘŚĆ I

Lokalna kultura Nubii

ROZDZIAŁ I

Specyfika lokalnej kultury Nubii wobec transformacji społecznych od upadku imperium Meroe po oficjalną chrystianizację królestw nubijskich	35
1. Mozaika kulturowo-społeczna Nubii	35
1.1. Okres transformacji po upadku Meroe	36
1.2. Sytuacja społeczno-kulturowa Dolnej Nubii	39
1.3. Sytuacja społeczno-kulturowa Górnej Nubii	44
2. Etnogeneza ludów nubijskich	49
3. Transformacje kulturowo-społeczne w Nubii	53
3.1. Zmiany w konstrukcjach grobów i sposobie chowania zmarłych	53
3.2. Architektura monumentalna	58
3.3. Architektura domowa i podział domostwa	60
3.4. Zmiany językowe w Nubii	62
3.5. Zmiany w produkcji i dekoracji naczyń	65
4. Transformacje religijne w Nubii	66
4.1. Synkretyczny charakter religii imperium Meroe	67
4.2. Przemiany religijne po upadku Meroe	70
5. Powstanie królestw nubijskich	72

ROZDZIAŁ II

Chryścianizacja Nubii a kultura Nubii	77
1. Chryścianizacja a lokalna kultura	77

2. Początki chrześcijaństwa w Nubii	80
2.1. Z Egiptu do Dolnej Nubii	81
2.2. Nubijczycy i mnisi egipscy	83
2.3. Znaczenie File w chrystianizacji Dolnej Nubii	85
2.4. Chrześcijaństwo w Dolnej Nubii w V wieku – między starym a nowym	88
2.5. Pierwsze kościoły w Dolnej Nubii	90
3. Królestwa nubijskie w VI wieku	91
3.1. Organizacja władzy w królestwach Nubii	93
3.2. Metropolie królestw nubijskich w VI wieku	94
3.2.1. Pachoras	95
3.2.2. Dongola	96
3.2.3. Inne ważne centra	96
4. Oficjalna chrystianizacja przez misje cesarskie	97
4.1. Spory chrystologiczne na Wschodzie	98
4.2. Chrystianizacja królestw nubijskich elementem polityki Justyniana	100
4.3. Chrystianizacja królestw nubijskich w źródłach literackich	105
5. Konsekwencje chrystianizacji dla lokalnej kultury królestw nubijskich	108
5.1. Zmiany w konstrukcjach grobów i obyczajach pogrzebowych	110
5.2. Zmiany w architekturze monumentalnej – sakralnej i administracyjnej	115
5.2.1. Nowa architektura sakralna	116
5.2.2. Ufortyfikowane założenia architektoniczne	119
5.2.3. Budowle rezydencjonalne i użyteczności publicznej	119
5.3. Zmiany w architekturze domowej jako rezultat zmian społecznych w okresie chrześcijańskim	120
5.4. Wielejęzyczność królestw chrześcijańskich	122
5.4.1. Języki nubijskie	123
5.4.2. Język grecki w okresie chrześcijańskim	123
5.4.3. Język koptyjski	124
5.4.4. Język arabski	125
5.5. Zmiany w produkcji i dekoracji naczyń ceramicznych	126

CZEŚĆ II

Kryteria inkulturacyjne

ROZDZIAŁ III

Kryteria inkulturacyjne w tworzeniu struktury Kościoła w Nubii	131
1. Rekonstrukcja kościelnej struktury administracyjnej w Nubii w świetle źródeł archeologicznych i epigraficznych	132
2. Relacje Kościoła nubijskiego z Patriarchatami Aleksandryjskimi	135
3. Struktura organizacyjna Kościoła w Nubii	139
3.1. Metropolie Kościoła nubijskiego z podległymi im biskupstwami	139

3.1.1. Metropolia w Pachoras	140
3.1.1.1. Hipoteza Godlewskiego dotycząca powstania biskupstwa w Pachoras	140
3.1.1.2. Biskupstwa podlegające metropolii w Pachoras	141
3.1.2. Metropolia w Dongoli	146
3.1.2.1. Biskupstwa podległe metropolii w Dongoli	147
3.2. Struktura hierarchiczna Kościoła w Nubii	148
3.2.1. Metropolici, arcybiskupi i biskupi	148
3.2.3. Kler niższy	150
3.3. Synod Kościoła makuryckiego	152
4. Rola króla w administracji Kościoła nubijskiego	153
5. Rola Kościoła w administracji państwowej i jako nośnik władzy	154
ROZDZIAŁ IV	
Kryteria inkulturacyjne w gromadzeniu ludu Bożego	159
1. Gromadzenie ludu Bożego w Nubii	159
1.1. „Odpowiednia liczba” wiernych w okresie chrześcijańskim w świetle badań nad osadnictwem	160
1.2. Imiona nubijskie w świetle procesu inkulturacji	163
2. Rodzime duchowieństwo w Nubii	165
2.1. Biskupi nubijscy	166
2.1.1. Listy biskupów z Nubii	167
2.2. Kler nubijski	168
3. Monastycyzm nubijski – zarys problematyki	168
3.1. Stan badań nad monastycyzmem w Nubii	169
3.2. Typy ośrodków życia monastycznego w Nubii	174
3.3. Mieszkańcy klasztorów w Nubii	176
3.4. Relacje ze światem zewnętrznym	177
3.5. Rola monastycyzmu w procesie zakorzenienia chrześcijaństwa w Nubii	179
4. Zaangażowanie świeckich w Kościele	179
4.1. Fundatorzy kościołów i malowideł	180
4.2. Pielgrzymi do miejsc świętych	181
4.2.1. Nubijczycy u Grobu Pańskiego w Jerozolimie	181
4.2.2. W poszukiwaniu kontaktu z <i>sacrum</i>	182
4.2.3. Lud Boży w Nubii Kościołem pielgrzymującym	182
4.3. Pozycja kobiety w chrześcijańskiej Nubii	183
5. Kult i kanon świętych w Nubii	185
5.1. Kościoł wschodni wobec kultu świętych – wschodnie modele świętości	185
5.2. Rekonstrukcja kanonu i form kultu świętych w Nubii	187
5.2.1. Święci starotestamentalni	188
5.2.2. Święci nowotestamentalni	190
5.2.3. Święci Kościołów wschodnich	193
5.2.3.1. Święci męczennicy	193

5.2.3.2. Święci biskupi	195
5.2.3.3. Męczennicy „stratelatesi”	197
5.2.3.4. Anachoreci i eremici	198
5.2.3.5. Święci niezidentyfikowani	200
5.3. Lokalni święci	200
5.4. Elementy kultu świętych w Nubii	203
5.4.1. Liturgiczne wspomnianie świętych i ustanawianie świąt ku ich czci w kalendarzu kościelnym	203
5.4.2. Modlitwy do świętych o orędownictwo i wstawiennictwo przed Bogiem	204
5.4.3. Kult ikon świętych	206
5.4.4. Kult relikwii świętych	207
5.4.5. Wznoszenie świątyń ku czci świętych (dedykacje kościołów) i pielgrzymowanie	210
5.4.6. Hymny ku czci świętych	211
5.4.7. Żywoty świętych	212
5.4.8. Święci w pobożności ludowej	214
ROZDZIAŁ V	
Kryteria inkulturacyjne w realizacji nauczycielskiego zadania Kościoła	219
1. Specyfika lokalnej teologii	220
1.1. Wyznania wiary	220
1.1.1. Wyznanie nicejskie z Pachoras	221
1.1.2. <i>Symbolum Dongolanum</i>	222
1.1.3. Wyznania konstantynopolikańskie	222
1.1.4. Wyznania wiary w Kościele w Nubii – próba analizy	223
1.2. Wiara w Trójjedynego Boga i życie wieczne	224
1.2.1. Bóg Ojciec	224
1.2.2. Znaczenie Ducha Świętego	225
1.2.3. Trójca Święta	227
1.2.4. Pokonywanie zła i nadzieja życia wiecznego	229
1.3. Wiara w Jezusa Chrystusa i znaczenie krzyża	231
1.3.1. Natury Chrystusa w teologii nubijskiej	231
1.3.2. Chrystus tronujący (<i>Maiestas Domini</i>)	236
1.3.3. Kult i znaczenie krzyża Chrystusa	240
1.3.4. Krzyż Chrystusa w świetle tekstu <i>Stauros</i> i <i>In venerabilem sermo</i> Pseudo-Chryzostoma	244
1.4. Kult Matki Bożej	249
1.5. Kult archaniołów i aniołów	251
2. Przepowiadanie Słowa Bożego i katecheza	254
3. Przekłady Pisma Świętego na język lokalny	257
3.1. Poświadczone księgi biblijne na terenie Nubii	258
3.2. Tłumaczenia na języki lokalne	258
3.2.1. Stary Testament	259
3.2.2. Nowy Testament	260

3.3. Biblia w liturgii Kościoła i religijności wiernych w Nubii	261
3.3.1. Pismo Święte w liturgii Kościoła nubijskiego	261
3.3.2. Pismo Święte w religijności wiernych	262
3.3.3. Modlitwa <i>Ojciec nasz</i> w Kościele nubijskim	264
4. Stosunek Kościoła w Nubii do magii, amuletów i apokryfów	265
4.1. Nubijskie praktyki ochronne	266
4.2. Znaczenie apokryfów w Kościele nubijskim	270
4.3. Kościół w Nubii wobec praktyk nieortodoksyjnych	270
4.4. Magia i praktyki magiczne we współczesnym Sudanie	271
5. Relacje chrześcijaństwa w Nubii z innym religiami	272
5.1. Stosunek Kościoła do dawnych wierzeń	273
5.2. Relacje z islamem wyzwaniem dla Kościoła w Nubii	275
5.2.1. Islam jako jedna z przyczyn upadku chrześcijaństwa w Nubii	279
5.2.2. Kościół w Nubii wobec plemienia Bani Kanz	282
5.2.3. Elementy arabskie w sztuce nubijskiej	283
5.2.4. Muzułmanin Ali w Baganarti	283
5.3. Relacje z plemieniem Blemmjów (Bedża)	284
5.4. Własna działalność misyjna Kościoła w Nubii	286
ROZDZIAŁ VI	
Kryteria inkulturacyjne w realizacji uświęcającego zadania Kościoła	291
1. Inkulturacja liturgii eucharystycznej jako element tworzenia rodzimego Kościoła	292
1.1. Stan wiedzy o liturgii Kościoła w Nubii	292
1.2. Liturgia wschodnia a utensylia liturgiczne	293
1.2.1. Proskomidia – przygotowanie darów ołtarza	295
1.2.2. Konsekracja darów eucharystycznych i ich ochrona	296
1.2.3. Komunia wiernych	296
1.2.4. Liturgia uprzednio poświęconych darów	298
1.3. Naczynia i sprzęty liturgiczne z Nubii	299
1.3.1. Proskomidia i liturgia uprzednio poświęconych darów	300
1.3.2. Ochrona konsekrowanych darów	306
1.3.3. Komunia wiernych w Nubii	307
1.3.4. Inne miejsca przechowywania naczyń liturgicznych	311
2. Inkulturacja liturgii chrzcielnej w Nubii	312
2.1. Inicjacja chrześcijańska w Nubii	312
2.2. Etapy wtajemniczenia chrześcijańskiego w świetle źródeł archeologicznych	315
3. Język liturgiczny i religijny Kościoła w Nubii	318
3.1. Greka jako język liturgii i język religijny w Nubii	319
3.2. Znajomość greki w Nubii	320
3.3. Inne języki religijne w Nubii	321
4. Miejsca i czasy święte	321
4.1. Chrześcijańska koncepcja miejsca świętego	322

4.2. Kościoły w Nubii jako nowe miejsca święte	323
4.2.1. Ogólna charakterystyka budownictwa sakralnego w Nubii	324
4.2.2. Koncepcja przestrzeni sakralnej w Nubii	325
4.2.3. Inne miejsca święte w Nubii	332
4.3. Wyposażenie liturgiczne kościołów	332
4.3.1. Ołtarz i jego wyposażenie	333
4.3.2. Baptysterium i jego wyposażenie	334
4.3.3. Wyposażenie liturgiczne naosu	335
4.3.3.1. Ambona	336
4.3.3.2. Malowidła ścienne	336
4.3.3.3. Piedestały z zagłębieniami	337
4.4. Czasy święte – kalendarz liturgiczny Kościoła w Nubii, święta i dni pokuty	338
4.4.1. Kalendarz liturgiczny Kościoła w Nubii w świetle ksiąg liturgicznych i programu ikonograficznego kościołów	338
4.4.2. Święta i dni pokuty w Kościele nubijskim	341
4.4.3. Wielki Post i Triduum Paschalne w Kościele nubijskim	341
5. Pobożność ludowa i folklor w Nubii	343
5.1. Charakter pobożności ludowej w Nubii	344
5.1.1. Przedislamskie (i przedchrześcijańskie) tradycje dotyczące istot nadnaturalnych wodnych	344
5.1.2. Przedislamskie (i przedchrześcijańskie) tradycje dotyczące istot nadnaturalnych pustynnych	345
5.2. Praktyki i zwyczaje okresów liturgicznych, świąt i życia codziennego	346
5.2.1. Znak krzyża we współczesnej obrzędowości Nubii	347
5.2.2. Chrześcijańskie relikty w obrzędach związanych z narodzinami	348
5.2.3. Rytuały agrarne	349
5.3. <i>Peregrinatio nubiana</i> w nubijskiej pobożności ludowej	350
5.4. Inskrypcje odwiedzających miejsca kultu jako element nubijskiej pobożności	352

ROZDZIAŁ VII

Kryteria inkulturacyjne w posłudze pogrzebu chrześcijańskiego i w innych obrzędach	357
1. Obrządek pogrzebowy a problem inkulturacji	357
1.1. Obrządek pogrzebowy w chrześcijańskiej Nubii	359
1.2. Teksty z krypt grobowych z Nubii	364
1.2.1. Zespoły tekstów grobowych z Nubii	364
1.2.1.1. Teksty grobowe z Ukma-West	365
1.2.1.2. Teksty grobowe z krypty Georgiosa w Dongoli	366
1.2.1.3. Teksty grobowe z grobów z Qasr Ibrim	367
1.2.2. Teksty maryjne w nubijskiej kulturze pogrzebowej	368

1.2.3. Teksty z krypty z Dongoli i nabożeństwa pogrzebowe	370
1.2.4. Krypta grobowa jako całun	371
1.2.5. Krypta grobowa z Dongoli w kontekście grobów z Egiptu i Bizancjum	372
2. Epitafia pogrzebowe	373
2.1. Epitafia biskupie	375
2.2. Epitafia kleru, mnichów i wiernych świeckich	377
2.3. Typy formuł wprowadzających	377
2.3.1. Epitafia z formułą typu „taki a taki umarł”	377
2.3.2. Epitafia z formułą typu „tutaj leżą szczątki”	378
2.3.3. Epitafia z formułą typu „ku pamięci”	378
2.3.4. Epitafia z formułą typu „zgodnie z werdyktem”	379
2.3.5. Epitafia typu „lament” (<i>totenklage</i>)	380
2.3.6. Epitafia z formułą typu <i>pronoia</i>	381
2.3.7. Formuły typu νεύσει καὶ βουλήσει (κελεύσει)	383
2.3.8. Epitafia z modlitwą typu <i>Euchologion to Mega</i>	386
3. Kult zmarłych w Nubii	388
3.1. Greckie modlitwy za zmarłych w Nubii	388
3.2. Koptyjskie modlitwy za zmarłych w Nubii	392
3.3. Elementy kultu zmarłych w Nubii	393
3.3.1. Uczty i libacje wodne (winne)	395
3.3.2. Zapalanie świec przy grobach	397
4. Obrzędy dedykacji kościołów w Nubii	404
5. Prywatne przedmioty kultu chrześcijańskiego	408
5.1. Krzyż jako znak chrześcijanina	409
5.1.1. Krzyże ręczne	409
5.1.2. Krzyże pectoralne	412
5.2. Przedmioty kultu prywatnego z przedstawieniami	414
5.2.1. Ikona w Dongoli	414
5.2.2. Drewniane plakietki	416
5.2.3. Enkolpion z Banganarti	417
ROZDZIAŁ VIII	
Pomoc w rozwoju jako integralna część inkulturacji Kościoła w Nubii	421
1. Główne czynniki przemian społeczno-gospodarczych w Nubii	421
1.1. Wpływ zmian środowiskowych na zmiany społeczno-etniczne w Nubii	422
1.2. Rolnictwo na terenie Nubii	423
1.3. Wykorzystanie saii w rolnictwie w Nubii	424
1.4. Hodowla zwierząt w Nubii	426
1.5. Handel zagraniczny w okresie chrześcijańskim	427
2. Wkład Kościoła w rozwój opieki zdrowotnej i dzieł miłosierdzia	431
2.1. Kościół w Nubii a dzieła miłosierdzia	432
2.1.1. Ksenodochium przy klasztorze na komie H w Dongoli	433
2.1.2. Ksenon (gerokomeion) w Hambukol	436

2.1.3. Infrastruktura związana z ruchem pielgrzymkowym w Banganarti	439
2.1.4. Ksenodochium w Pachoras – tzw. Klasztor Północny	442
2.2. Archanioł Rafał, Kosmas i Damianos oraz lokalni święci mężowie jako nubijscy uzdrowiciele	443
2.2.1. Archanioł Rafał jako uzdrowiciel i obrońca przed demonami w Nubii	443
2.2.2. Święci <i>anargyroi</i> – Kosmas i Damianos	445
2.2.3. Groby lokalnych świętych – kommemoracja i poszukiwanie uzdrowienia	448
2.3. Praktyka inkubacji jako element świętej terapii w Nubii	450
3. Wkład Kościoła w rozwój szkolnictwa – nauka czytania i pisania	452
3.1. Szkolnictwo w Nubii – zarys problematyki	453
3.2. Nubijskie teksty szkolne	454
3.3. Rola Kościoła w nauce czytania i pisania w Nubii	456
4. Wkład Kościoła w proces organizacji państwa i tworzenia prawa własności	457
5. Materia Eucharystii w kontekście lokalnej kultury Nubii	458
5.1. Pszenica w chrześcijańskiej Nubii	459
5.2. Winorośle i wino w chrześcijańskiej Nubii	459
5.3. Zastosowania produktów lokalnych jako materii Eucharystii w Nubii	461
Zakończenie	463
Wykaz skrótów	471
Bibliografia	473